

Grieks, Nederlands, en de gemeenschappelijke Europese woordenschat

GUNNAR DE BOEL

Grieks en Nederlands (en de andere Germaanse talen) behoren, samen met de Italische talen waaronder het Latijn (met de Romaanse talen), de Slavische talen, de Keltische talen, Armeens, Albanees, de Indische en de Iraanse talen, en de uitgestorven talen, Tochaars en de talen van de Anatolische groep waaronder Hittitisch, tot de Indo-Europese taalfamilie. Dat betekent dat hun onderlinge overeenkomsten zo groot zijn, dat ze alleen kunnen verklaard worden door de hypothese van onderlinge verwantschap, of, m.a.w., dat ze alle jongere versies zijn van een en dezelfde oudere taal, die we het ‘Proto-Indo-Europees’ (voortaan PIE) noemen. Deze taal werd volgens de huidige inzichten ergens in het 4de millennium v.C. gesproken, maar niet geschreven. Ze is dus niet geattesteerd, maar we kunnen haar wel tot op zekere hoogte reconstrueren, precies op grond van de overeenkomsten tussen de jongere talen.

De basiswoordenschat van dit PIE leeft dus verder in die van de moderne Indo-Europese talen, voor zover die de oorspronkelijke woorden niet vervangen hebben door nieuwere. Uiteraard zijn die woorden in de loop der tijden in de verschillende talen anders gaan klinken, maar het leuke is dat die klankveranderingen in grote mate op regelmatige wijze zijn opgetreden, volgens stabiele patronen die we ‘klankwetten’ noemen. Tot de eerst ontdekte daarvan behoort de zgn. wet van (Jacob) Grimm (een van de sprookjesbroers), die de systematische overeenkomst tussen de medeklinkers van het PIE en die van het Germaans beschrijft. De medeklinkers van het Oudgrieks zijn daarentegen, althans in de standaardreconstructie, maar weinig veranderd t.o.v. het PIE: afgezien van de geaspireerde oclusieven, die in het PIE waarschijnlijk stemhebbend (bh, dh, gh) waren maar in het Grieks stemloos – ph (φ), th (θ), kh (χ) – zijn geworden, zijn de stemhebbende (b, d, g) en de stemloze (p, t, k) oclusieven ongewijzigd gebleven. Daarom kunnen we in dit artikel meestal vereenvoudigend rechtstreeks van de Griekse vorm vertrekken.

De wet van Grimm beschrijft de ‘Kreislauf’ (“kringloop”) die de medeklinkers van het PIE in het Germaans ondergaan hebben: wat in het Grieks (of het Latijn, of het Sanskrit) ‘γ’, een stemhebbende velare oclusief, is, wordt in het

Germaans (en dus ook in het Nederlands) stemloos, ‘k’; wat in het Grieks ‘κ’, een stemloze velare occlusief, is, wordt in het Germaans fricatief, onze ‘ch’, die later in de verschillende Germaanse talen verzwakt tot gewone ‘h’; en wat in het Grieks ‘χ’, een geaspireerde velaar is, wordt in het Nederlands tot een stemhebbende ‘g’, waardoor we weer bij ons uitgangspunt beland zijn. Daarbij moeten we wel opmerken dat die stemhebbende ‘g’ van het Germaans oorspronkelijk, afhankelijk van de positie in het woord, en later veralgemeend per taal, occlusief (de Franse ‘g’ in ‘Gand’) ofwel fricatief (onze Zuid-Nederlandse ‘zachte g’) kon zijn. Die notie van kringloop geldt niet alleen voor de velare medeklinkers die we net besproken hebben, maar ook voor de labiale reeks ($\beta > \pi > \varphi > b/v$), of de dentale reeks ($\delta > \tau > \theta > d/\delta$) (‘ð’ is de Engelse ‘th’ in ‘this’). Uiteraard is de notie ‘kringloop’ bedrieglijk, omdat de Griekse geaspireerde andere klanken zijn dan onze fricatieven: de Griekse ‘χ’ is een geaspireerde occlusief, /kh/, en geen fricatief, wat onze ‘ch’ wel is. Maar mnemotechnisch is die kringloop nog altijd een perfecte regel. Laten we voor de volledigheid nog toevoegen, dat we de wet van Verner, die de fricatieven in een bepaalde context stemhebbend maakt, hier terzijde laten, omdat ze voor geen enkel van de verderop gegeven voorbeelden relevant is.

Door Grieks en Nederlands gedeelde Indo-Europese woordenschat

Uit die eerste, gezamenlijke periode van het PIE stammen de oudste woorden van onze (en van de Griekse) woordenschat. De woorden die bewaard zijn gebleven tijdens de geschiedenis van die talen zijn dus gemeenschappelijk, wat betekent dat beide talen onafhankelijk van elkaar de woorden van de gemeenschappelijke voorouder verderzetten; het gaat hier dus niet om ontlening van de ene taal aan de andere, maar om rechtstreekse erfenis, van generatie op generatie, waarbij de uitspraak natuurlijk veranderingen kan ondergaan zoals degene die we juist bekeken hebben.

Sommige van die woorden zijn ook in deze internettijden nog altijd essentieel, zoals het Griekse werkwoord γράφω ‘grapho’ (“ik schrijf”). Van dit Griekse woord zijn zoals bekend moderne woorden als ‘grafisch’, ‘grafiek’, ‘geografie’, ‘echografie’, ‘grammatica’ en veel andere afgeleid. We hebben net gezien dat de Griekse ‘γ’ in het Germaans ‘k’ wordt, en de Griekse ‘φ’ in het Germaans een stemhebbende, nl. de occlusieve ‘b’ of de fricatieve ‘v’. De ‘r’ van het PIE blijft zowel in het Grieks als in het Nederlands (en het gros van de andere Indo-Europese talen) een ‘r’, of die nu met de tongpunt, met de huig of als ‘alveolaire approximant’ (de Hollandse ‘Gooise r’) wordt uitgesproken. Als we abstractie maken van de klinker (waarvoor ook specifieke wetten gelden), zien we nu het Duitse woord ‘kerben’ voor onze ogen opdoemen, en vervolgens ook het Nederlandse ‘kerven’ en het Engelse ‘carve’, met ‘v’, de fricatieve variant van de ‘b’. Het fascinerende is dat ons Nederlandse woord

‘kerven’ net als γράφω de rechtstreekse voortzetting is van een oeroud Indo-Europees woord, dat trouwens in de taal van Homeros nog altijd “kerven” – of, in zijn met ἐπι- ‘epi-’ geprefixeerde compositum ἐπιγράφω, “schaven, schrammen” – betekent, zoals in:

γράφεν δέ οἱ ὄστέον ἄχρισ / αἰχμῆ Πουλυδάμαντος (P 599-600)

de speerpunt van Polydamas kerfde tot op zijn been

Er is één uitzondering, waar Homeros het woord gebruikt als verwijzing naar lugubere tekens die in een kleitablet gekerfd zijn, en waar het dus reeds een vorm van “schrijven” uitdrukt:

πέμπε δέ μιν Λυκίην δέ, πόρην δ’ ὅ γε σήματα λυγρὰ
γράφας ἐν πίνακι πτυκτῶ θυμοφθόρα πολλά (Z 168-169)

hij zond hem naar Lycië, en gaf hem droevige tekens,
die hij in een gevouwen tablet had gekerfd, veel en dodelijke tekens

De hamvraag is natuurlijk of er al geschreven werd in Homeros’ tijd. Volgens iemand als Barry Powell is het Griekse alfabet precies uitgevonden om de Homerische epen op te schrijven! Maar de volledige afwezigheid van elke verwijzing naar schrift, afgezien van de uitzonderlijke voorstelling in deze passage, maakt in elk geval duidelijk dat Homeros ervan uitging dat in de tijd die hij bezong de Grieken geen schrift kenden.

Het is nu merkwaardig te constateren dat precies ditzelfde werkwoord veel later en onafhankelijk van het Grieks ook in het Nederlands tot de betekenis “schrijven” geleid heeft.

Het eerste bekende voorkomen (c. 1240, in het *Glossarium Bernense*) van het werkwoord ‘kerven’ in het Nederlands is in de samenstelling ‘kerfstoc’. Het gaat hier om de primitiefste vorm van ‘schrijven’, waarbij door insnijdingen op een stok werd aangegeven hoeveel schulden iemand had, te vergelijken met het bord in het café waarop de waard de consumpties van de trouwe klanten aanstreept.

Maar het blijft niet bij de kerfstok. Van ‘kerven’ is het intensivum ‘krabben’ afgeleid, met intensiverende verdubbeling van de medeklinker, die systematisch tot dubbele oclusieve ‘b’ leidt. Hetzelfde gebeurt bij ‘bibberen’, het frequentativum van ‘beven’, of ‘kibbelen’, dat van ‘kijven’. Van het intensivum ‘krabben’ is trouwens op zijn beurt ook een frequentativum afgeleid, nl. ‘krabbelen’ of ‘kribbelen’, werkwoorden die een vorm van haastig of slordig schrijven uitdrukken, met dus hetzelfde oeroude Indo-Europese woord dat ook de oude Grieken ingezet hebben om de notie “schrijven” uit te drukken.

Al even oeroud is het Indo-Europese woord voor “weven”. In het Duits klinkt dit als ‘weben’, met een ‘b’ waaraan, zoals daarnet, in het Nederlands (‘weven’) en het Engels (‘weave’) een ‘v’ beantwoordt. Maar verdubbeling leidt opnieuw in het Nederlands en het Engels tot dubbele ‘b’, zoals in de oorspronkelijke vorm van het afgeleide naamwoord, ‘webbe’, dat na het wegslijten van het wordeinde het woord ‘web’ heeft opgeleverd, dat in deze tijden van wereldwijd web niet meer noodzakelijk naar een spinnenweb verwijst. We weten nu dat deze overeenkomst tussen Duits enerzijds, en Nederlands en Engels anderzijds, voor het Grieks op een ‘φ’ wijst. Verdere relevante informatie is dat onze ‘w’ rechtstreeks teruggaat op de halfklinker ‘w’ van het PIE: dat is de medeklinkerversie van de klinker /u/ (die klinkt als onze ‘oe’). Die medeklinker is in het oudste Ionisch-Attisch al verdwenen, maar in de plaats van de medeklinkerversie treedt in het Grieks weer de volle klinker /u/ op wanneer de lettergreep in de ‘nultrap’ staat. ‘Nultrap’ betekent dat de eigenlijke klinker in de lettergreep (dat is in het Nederlands zoals in het PIE de ‘e’ van ‘wev-’) zo zwak wordt uitgesproken dat hij wegvalt, en dat is bijna altijd het geval omdat oorspronkelijk de klemtoon op een andere lettergreep viel. Dat is blijkbaar in het Grieks, dat deze zelfde stam van het PIE geërfd heeft, het geval geweest, waar hij in de nultrap verschijnt: *w(ε)φ- > *υφ-. Dan moeten we enkel nog rekening houden met het feit dat in het Grieks een ‘υ’ aan het begin van het woord altijd aangeblazen wordt (geaspireerd, dus met h- ervoor, in het Grieks de spiritus asper) en dat in het Ionisch-Attisch de uitspraak van deze ‘υ’ verschoven is van /u/ naar /y/, de Franse ‘u’ of de Duitse /ü/. Zo herkennen we de stam van ‘weven’ in het woord ὑφή ‘hyphē’, naast ὕφος ‘hyphos’, dat aanvankelijk (spinnen)web’ en vervolgens ook ‘weefsel’, ‘textiel’ en zelfs ‘tekst’ kon betekenen. Vandaag heeft ὕφος nog enkel de figuurlijke betekenis ‘stijl’: het woord drukt niet meer uit dat een tekst samengeweven is, maar hóe hij ineengeweven is.

Zoals duidelijk geworden is in de vertalingen “textiel” en “tekst” heeft een gelijkaardige semantische evolutie plaatsgevonden in de West-Europese talen, die ook een naamwoord met een letterlijke betekenis, nl. ‘textiel’, en een met een figuurlijke betekenis, nl. ‘tekst’, kennen, allebei ontleende Latijnse woorden afgeleid van het werkwoord voor “weven”, nl. ‘texere’ (dat voortleeft in het Franse ‘tisser’). Laten we nog even opklimmen naar de herkomst van dit Latijnse werkwoord. Het is de verderzetting van de PIE wortel *tekt-, die “bouwen, construeren” betekende, maar het Latijn heeft die betekenis gespecialiseerd tot “weven”. In het Frans gebruikt men zo ook het werkwoord ‘bâtir’ voor het drieggen, het voorlopig vastnaaien met wijde steken. De oorspronkelijke betekenis van deze PIE wortel is behouden in de Griekse woorden τέκτων ‘tekton’ (“timmerman”) en ἀρχιτέκτων ‘architekton’ (“oppertimmerman, bouwmeester”). Het Nederlandse ‘architect’ is natuurlijk niet een oerwant, uit het PIE geërfd woord, maar een ontlening aan het Grieks, net als ‘techniek’ en ‘technologie’, gevormd van τέχνη ‘technē’ (“ambacht, kunst”),

dat van dezelfde wortel *tekt- is afgeleid. Dit zijn maar enkele van de ontelbare van oorsprong Griekse leenwoorden die wij achteloos dagelijks hanteren.

Over ontleningen zal de volgende sectie van dit verhaal gaan. Maar eerst nog enkele mooie voorbeelden van oerverwante woorden, die het Grieks en het Nederlands elk op zichzelf van het PIE geërfd hebben, zoals het woord voor “wiel”. Bij Homeros heeft het woord κύκλος ‘kyklos’ nog zijn etymologische betekenis “wiel”: het PIE woord waarop het teruggaat, *k^wek^wlos, is eigenlijk een reduplicatie van de verbale wortel *k^wel- ‘draaien’; het woord betekende dus letterlijk de ‘draaiër’. Maar κύκλος heeft reeds bij Homeros ook al de later exclusieve betekenis “kring, cirkel”; met die betekenis wordt het woord in het Latijn ontleend als ‘cyclus’, met uiteraard de Romeinse ‘c’ in plaats van de in het Latijn niet meer gebruikte ‘k’, en de ‘y’ als weergave van de in het Latijn niet bestaande Griekse ‘ü’ klank. ‘Cyclus’ was in Laatlatijn een technische term voor een cyclische periode in astronomie en geneeskunde. Het Frans ontleent in de 16de eeuw het Latijnse woord als ‘cycle’ in dezelfde context van astronomie en geneeskunde. In de tweede helft van de 19de eeuw wordt het Latijnse woord opnieuw ontleend, blijkbaar eerst in het Engels en dan in het Frans, nu met de in het Grieks oorspronkelijke betekenis “wiel”, in woorden als ‘bicycle’ en ‘bicyclette’.

Het Germaans ontleent hier niet, maar bewaart gewoon het oorspronkelijke PIE woord. We zagen al dat de Griekse (of PIE) ‘k’ in het Germaans ‘h’ wordt, dus *k^wek^wlos wordt Protogermaans *hwehwil. Deze vorm ligt inderdaad aan de basis van de oudste geattesteerde reële Germaanse, in dit geval Oud-Engelse, vormen ‘hweowl’ en, met absorptie van de ‘w’ tussen de homorganische klinkers, ‘hweol’. Daarom moet je dus in het Engels ‘wheel’ met ‘wh’ schrijven, ook al wordt de ‘h’ in de meeste Engelse dialecten evenmin uitgesproken als in het Nederlands, en wordt ze, in de dialecten van het Engels waar dat wel nog het geval is, vóór de ‘w’ uitgesproken, waar ze etymologisch ook thuis hoort.

Het woord κληρονόμος ‘klēronomos’ tenslotte betekent letterlijk “degene die de erfenis neemt, krijgt”; in het Nederlands zeggen we exact hetzelfde, nl. ‘erfgenaam’, beantwoordend aan het Gotische ‘arbi-numja’, waarbij het Grieks en het Germaans hetzelfde PIE werkwoord gebruiken, nl. *nem-, waarvan het actief in het Grieks “uitdelen” maar het mediaal “als zijn deel verkrijgen, bezitten” betekent. Het gedeelte ‘erf’ in ‘erfgenaam’ is trouwens nog zo’n oeroud woord. ‘Erven’ in het Nederlands, ‘erben’ in het Duits wijzen weer in de richting van ‘φ’ in het Grieks (en, terloops opgemerkt, ‘b’ in het Latijn, althans in het midden van het woord). Het Germaanse woord gaat inderdaad terug op hetzelfde PIE woord als het Griekse ὀρφανός ‘orphanos’ (een uitbreiding van een niet meer bestaand *ὀρφος ‘orphos’, waarvan wel nog sporen bij Hesychios te vinden zijn) of het Latijnse ‘orbus’, woorden die allebei “wees” betekenen. We reconstrueren dat PIE woord als *orbhos, met een daarvan afgeleid adjectief *orbhios (“wat in verband staat met de wees”, “wat de wees toe-

komt”). De gesubstantiveerde onzijdige vorm daarvan, *orbhiom, leeft verder in het Gotische ‘arbi’ (“erfenis”), dat via de klinkerharmonie (‘Umlaut’) van het oude Germaans tot het Duitse ‘Erbe’, en tot ons woord met ‘v’ leidt. En zo zijn er nog ontelbare woorden op te sommen...

De invloed van het Grieks op het Latijn en de West-Europese talen

Na deze periode (waarschijnlijk het 4de millennium v.C.) waarin de linguïstische voorouders van het Grieks en die van het Nederlands nog tot eenzelfde volk behoorden en dezelfde taal (het PIE) spraken, komt er een big bang, waarbij de onderdelen van dit Indo-Europese volk het onderling contact verliezen en hun talen alsmaar verder uit elkaar groeien. De verschillende stammen komen in geografisch verschillende gebieden terecht, met verschillende flora en fauna, en komen ook in contact met verschillende volkeren die daar al voor hen woonden. Ze bereiken ook een sterk verschillend niveau van beschaving.

De cultuur van de Grieken is begunstigd door haar geografische situatie aan de door de goden begenadigde Middellandse Zee, waar de strijd voor overleving tegen de natuur een stuk minder grimmig is dan in het noordelijke gedeelte van Europa. De Grieken steken vanaf de 8ste eeuw met hun schepen de Ionische Zee over om op de zuidelijke kusten van Italië en op Sicilië hun kolonies te stichten, altijd havensteden met hun onmiddellijke hinterland. Ze geven vanaf dan hun verder ontwikkelde beschaving, en de daarmee samenhangende woorden, door aan Rome, dat die op zijn beurt weer zal overdragen aan ons West-Europa.

Door het Latijn aan het Grieks ontleende woorden

In die vroege fase gaat het vooral om woorden die praktische zaken benoemen: vruchten, voorwerpen of handelingen, die de Grieken in Italië introduceerden. Hun kolonies zijn havensteden, wat maakt dat enkele maritieme termen van het Latijn aan het Grieks ontleend zijn. In deze fase worden de ontleende woorden aangepast aan de Latijnse fonologie, waarbij we rekening moeten houden met het feit dat de Romeinen tot 509 v.C. tot het Etruskische gebied behoorden, en hun Griekse leenwoorden eigenlijk via de Etrusken overnamen.

Een van die maritieme woorden is κυβερνάω ‘kybernao’, de term voor het sturen van het schip. De oorsprong van het woord is onduidelijk, wat erop wijst dat de Grieken het zelf ook weer uit een andere taal overgenomen hebben. Het woord wordt reeds ten minste vanaf Pindaros (ca 518-438 v.C.) ook in metaforische zin gebruikt, voor het leiden, regeren van mensen. Het Griekse woord wordt in het Latijn ontleend als ‘gubernare’, met abnormale Latijnse ‘g’

voor de Griekse ‘κ’. Het gebrek aan onderscheid, in het Etruskisch, tussen de stemhebbende ‘g’ en de stemloze ‘k’ werkt hier duidelijk door. ‘Gubernare’ is dus nog in de Etruskische tijd door de Romeinen ontleend; het woord is dan ook van bij het begin van de Latijnse letterkunde in gebruik, en wel zowel in zijn letterlijke als in zijn metaforische (“heersen”, “regeren”) betekenis. Het Latijnse woord leeft zonder onderbreking verder in het Oud-Frans, eveneens met beide betekenissen, die ook weer van bij het begin van de Franse letterkunde in de 11de eeuw geattesteerd zijn. De letterlijke betekenis is tot vandaag springlevend in het Franse ‘gouvernail’ (“roer van het schip”), dat teruggaat op het van ‘gubernare’ afgeleide Latijnse naamwoord ‘gubernaculum’, terwijl het werkwoord ‘gouverner’ en het daarvan afgeleide naamwoord ‘gouvernement’ enkel het overdrachtelijke gebruik verderzetten.

Ook de cultuur van de olijfbom is door de Grieken in Italië geïntroduceerd. Zij noemden die, en ook zijn vrucht, met een term die ze zelf overgenomen hebben van een niet meer te achterhalen oudere mediterrane taal, ἐλαίφα ‘elaiwā’, een woord dat in het Ionisch-Attisch al vanaf de 8ste eeuw v.C. zijn ‘w’ verliest en in de algemene Griekse taal van na Alexanders veroveringen, de Koinè, als ἐλαία ‘elaiā’ wordt uitgesproken. De Romeinen nemen dat woord echter over als ‘oliva’.

Daarbij zijn vanuit het perspectief van de Latijnse historische grammatica twee opmerkingen te maken. De eerste is dat het Latijn de Griekse ‘w’ behoudt, wat enkel te verklaren is als het woord nog voor de hellenistische tijd, dus ten laatste in de 4de eeuw v.C., overgenomen is uit het dialect van de Dorischtalige Griekse steden in Zuid-Italië, dat die ‘w’ wel behouden heeft. De tweede opmerking betreft de overgang, aan het begin van het woord, onder invloed van de ‘donkere’ (de Latijnse grammatici zeggen ‘vette’) uitspraak van de nog door ‘a’ gevolgde ‘l’, van de Griekse ‘ε’ naar de Latijnse ‘o’, wat eveneens op vroege ontlening wijst. Deze twee linguïstische gegevens komen overeen met wat de Romeinse historicus Fenestella zegt, nl. dat de olijfbom pas onder de Etruskische koning Tarquinius Priscus in 581 v.C. in Italië is geïntroduceerd. Tot dan werd olijfolie geïmporteerd, vooral uit Attica. Fenestella’s bericht heeft ook paleobotanische en archeologische bevestiging gekregen. Onze woorden ‘olijf’ en ‘olie’ zijn natuurlijk op hun beurt ontleend aan het Latijn.

In deze context kunnen we even aanstippen dat ook het woord voor het Noord-Europese oliealternatief, ‘boter’, aan het Grieks ontleend is, zij het heel wat later. Het Griekse woord βούτυρον ‘boutyron’ is een samenstelling van βούς ‘bous’, dat teruggaat op hetzelfde PIE woord als ons woord ‘koe’, en van τυρός ‘tyros’ (“kaas”), en betekent dus letterlijk ‘koeienkaas’. De Grieken leerden boter kennen bij de Skythen, die – God verhoede! – boter nuttigden, in tegenstelling met de Grieken, die, zoals later ook de Romeinen, boter uiteraard niet gebruikten om te eten of te koken: de mediterrane wereld was een olijfoliewereld, precies zoals dat vandaag nog altijd het geval is. Maar vanaf het

einde van de 2de eeuw begonnen ze boter wel te gebruiken in hun bad, en vooral ook in een medische context, als zalf, voor het insmeren van de huid. In die periode wordt het Griekse woord in het Latijn ontleend als ‘butyrum’, eeuwenlang dus enkel in gebruik als medische term. Het Latijnse woord werd door het Frans geërfd als ‘beurre’, en in Germaanse talen ontleend, zoals in ons ‘boter’. Het vervangt bij ons de met het Griekse woord parallelle Oud-Nederlandse term ‘kuosmero’ (“koesmeer”, in de Wachtendonckse Psalmen), te vergelijken met de Noord-Germaanse term ‘smör’.

De aanpassing van Griekse woorden aan het Latijn blijkt ook uit de weergave van de Griekse geaspireerde φ (ph), θ (th) en χ (kh). Het Latijn kende dat soort klanken niet, die daarom aanvankelijk op de Latijnse, ongeaspireerde manier uitgesproken, en ook als gewone, ongeaspireerde stemloze ‘p’, ‘t’ en ‘c’ weergegeven werden. Pas later, vanaf de tweede helft van de 2de eeuw v.C. gaf men in het Latijn, onder invloed van het Grieks, de aspiratie weer door toevoeging van de ‘h’. In de tijd van Cicero gold de ongeaspireerde uitspraak als ongecultiveerd. In elk geval schreef de Romeinse senaat in zijn ‘Senatus consultum de Bacanalibus’ van 186 v.C. het van oorsprong Griekse woord Βάκχαι ‘Bakchai’ nog altijd zonder ‘h’ als Bacas, en de afleiding als Bacanal. De hedendaagse Nederlandse spelling ‘bacchanaal’ is de ‘jongere’ Latijnse spelling van dit woord.

Het Griekse woord voor amfoor, ἀμφορέυς ‘amphoreus’, bevatte ook zo’n geaspireerde ‘φ’, die in het Latijn aanvankelijk gewoon als ‘p’ (‘ampora’) werd uitgesproken en waarschijnlijk ook geschreven. Pas vanaf het einde van de 2de eeuw v.C. schreef men ‘amphora’. Maar het verkleinwoord ‘ampulla’ ontsnapte aan de Griekse invloed omdat men het verband tussen beide niet meer zag. Zo heeft het tot vandaag in de moderne talen zijn ‘p’ behouden.

Hetzelfde geldt voor de andere geaspireerde occlusieven. Zo werd de Griekse ‘θ’ gewoon als ‘t’ uitgesproken, zoals in ‘spata’ (“sabel”), ontleend aan het Griekse σπάθη ‘spathē’, later weergegeven als ‘spatha’. ‘Spatia’ leeft verder in de Romaanse talen als Italiaans ‘spada’, en, met de voor Frans en Spaans typische prothetische vocaal, ‘espata’, in Frans ‘épée’ en Spaans ‘espada’.

Het verkleinwoord daarvan, ‘spatula’, pas in de Keizertijd gecreëerd, behoudt altijd zijn ‘t’. Het betekent aanvankelijk enkel “roerlepel”, “spatel”. ‘Spatula’ wordt precies in die betekenis later in de geleerde medische taal weer uit het Latijn ontleend, nl. in het Frans c. 1377 als ‘espatule’, c. 1464 puristisch naar het Latijn hersteld als ‘spatule’. In het Nederlands lezen we c. 1351 ‘al-toes roerende metten spatule’, en tenminste vanaf Kiliaen in 1599 ‘spatel’, ‘spatelken’. In het volkslatijn ging het woord echter overdrachtelijk ook het “schouderblad”, en, vanaf de tijd van Gregorius van Tours (c. 538-594), de “schouder” in het algemeen uitdrukken. Zo leeft het verder in Frans ‘épaule’ en Italiaans ‘spalla’, terwijl het in het Spaanse ‘espalda’ nog ruimer ‘rug’ is gaan betekenen.

Een ander Grieks leenwoord dat in de fundamentele Latijnse woordenschat is opgenomen is ‘poena’ (“boete”, “straf”). Het woord is ontleend (vanaf de periode van de Wet van XII Tafelen, dus wellicht al c. 450 v.C.) aan het Griekse ποινή ‘poinē’ (met dezelfde betekenis), waarbij de klinker aanvankelijk, tegen de evolutie van het Latijn in, vrij goed bewaard is. Maar net als bij ‘ampulla’ en ‘spatula’ zien we in de afgeleide vorm, hier het denominale werkwoord ‘pūnīre’, de in het Latijn normale ontwikkeling, die van ‘oi’ naar ‘ū’ leidt (cf. *oinos > ūnus). Dat maakt dat reeds in het Latijn de eenheid van dit woordveld opgebroken wordt: terwijl het substantief ‘poena’ vanaf de keizertijd bovenop zijn betekenis “straf”, ook de betekenis “verdriet”, “pijn” krijgt, die aanwezig blijft in de geërfde Romaanse woorden (Frans ‘peine’, en Spaans en Italiaans ‘pena’), en in de Germaanse ontleningen (bv. Nederlands ‘pijn’), behoudt het afgeleide werkwoord ‘punir(e)’ in Frans en Italiaans zijn ‘u’, en betekent het enkel “straffen”. Het Spaans herstelt wel de eenheid door ‘punire’ te vervangen door een nieuw werkwoord, ‘penar’, af te leiden van ‘pena’, maar het behoudt wel de verdere afleidingen van het Latijnse ‘punire’, nl. ‘punición’, ‘punidor’, ‘punitivo’.

De diepgaande Griekse invloed op de dagelijkse taal blijkt ook uit een woord als κόλαφος ‘kolaphos’ (“vuistslag”). We kennen het woord bij Plautus (c. 254-184 v.C.) in zijn (in de handschriften wellicht later gestandaardiseerde) geschreven vorm ‘colaphus’, maar de gesproken vorm moet, met syncope en zonder aspiratie, ‘colpus’ geweest zijn, vorm die verder leeft in het Italiaanse ‘colpo’ of het Franse ‘coup’ (en het afgeleide werkwoord ‘couper’).

Van Plinius de Oudere (c. 23-79 n.C.) weten we dan weer dat lekkerbek generaal Lucullus in 73 v.C., na zijn overwinning op Mithridates, de gecultiveerde kers samen met zijn Griekse naam κέρασος ‘kerasos’ (Latijn ‘cerasus’) uit Klein-Azië introduceerde in Italië: “Cerasi ante victoriam Mithridaticam L. Luculli non fuere in Italia, ad urbis annum DCLXXX. Is primum <in>vexit e Ponto”. (“Kersen waren er voor L. Lucullus’ overwinning op Mithridates niet in Italië, tot het jaar 680 sinds de stichting van de stad. Lucullus is het die de kers voor het eerst invoerde uit de Pontos”, Plinius 15,102).

Om het hoofdstuk van de directe ontleningen van het Latijn uit het Grieks af te sluiten blijven we nog even stilstaan bij twee belangrijke afleidingen van het Griekse woord μούσα ‘mousa’ (“muze”), de naam van de godinnen, dochters van Zeus, die – een typisch Griekse idee – verbonden zijn met de verschillende kunstvormen. De muzenkunst of μουσική τέχνη ‘mousikē technē’ drukte in het algemeen elke kunst uit die door de Muzen bevorderd werd, maar meer in het bijzonder de poëzie die zoals bekend met muzikale begeleiding gezongen werd. In het Grieks wordt het substantief τέχνη (“kunst”) al weggelaten vanaf de eerste attestatie, bij Pindaros, waar het gesubstantiveerde μουσική inderdaad “op de lier begeleide poëzie” betekent. Maar het woord kan ook heel algemeen kunst, of spiritualiteit, of cultuur uitdrukken.

In het Latijn daarentegen verwijst het eerste voorkomen van het woord – in

de vorm van het bijwoord ‘musicē’ (“op de wijze van de muzen”), in Plautus’ *Mostellaria* –, regelrecht naar de decadente levenswijze die de Romeinen aan de Grieken toeschreven: “músicē herclē ágitis aetátē, ita ut vós decet, vino et victu probō, piscatu electili vitam colitis” (“Jullie leiden bij God een ‘musisch’ (= luilekker) leventje, wijn, lekker eten, uitgelezen vis, kortom, jullie nemen het ervan”, vv. 728-730). Wat voor Plautus ‘musisch’ leven is zouden wij ‘bourgondisch’ noemen. Geen kwestie van muziek in dit citaat. De Romeinen hadden blijkbaar aanvankelijk geen oog voor de intellectuele context van ‘het musische’.

Het woord ‘musica’ wordt zo’n anderhalve eeuw later herhaaldelijk door Cicero (106-43 v.C.) gebruikt, maar nu systematisch met de heel specifieke betekenis “muziek”. Hij gebruikt het gesubstantiveerde adjectief ‘musica’ zonder ‘ars’, net zoals de Grieken. ‘Musica’ heeft bij Cicero systematisch te maken met ‘numeri, et voces, et modi’ (“ritmes, klanken en maten”) en wordt expliciet tegengesteld aan andere kunsten zoals ‘geometria’, en ‘studium’ of ‘cognitio litterarum et poetarum’, zoals de ‘musicus’ ook tegengesteld wordt aan de ‘grammaticus’ (“filoloog” of “auteur”) en de ‘poeta’ (“dichter”). Er wordt ook expliciet gezegd dat de vereniging van musicus en dichter in één persoon iets van vroeger is: “musicī, qui erant quondam idem poetae” (*De orat.* 3, 174).

Maar blijkbaar was het gebruik van ‘musica’ honderd jaar later nog niet ingeburgerd, want Quintilianus (c. 35-c. 100 n.C.) zegt dat in zijn jeugd zijn leraren dat woord nog niet zagen zitten, evenmin als andere gesubstantiveerde naamwoorden als ‘piratica’ of ‘fabrica’: “‘Piraticam’ quoque ut ‘musicam’ et ‘fabricam’ dici adhuc dubitabant mei praeceptores” (*Inst. orat.* 8, 3, 34).

Zoals we al zagen waren bij de Grieken de muzen eigenlijk betrokken bij alle kunsten en wetenschappen. Zo kwam het dat er zowel in Plato’s *Ἀκαδημία* ‘Akademia’ als in Aristoteles’ *Λύκειον* ‘Lykeion’ ook een *μουσεῖον* ‘mouseion’, een heiligdom van de muzen was, een combinatie die door Demetrios van Phaleron (c. 350-c. 280 v.C.) naar zijn nieuwe woon- en werkplaats Alexandrië werd getransponeerd, waar het ‘Mouseion’, het museum van Alexandrië, dé instelling werd voor wetenschappelijk onderzoek, gecombineerd met een gigantische bibliotheek.

Varro (116-27 v. C.) is de eerste Latijnse auteur bij wie we het woord ‘museum’ ontmoeten. Hij maakt nl. van zijn villa in Casinum, waarin hij zo’n muzenheiligdom, heeft aangelegd, net als in Athene en Alexandrië een plek van eruditie, van geleerde discussies waar ideeën ontstaan en teksten geschreven worden, zoals Cicero vol nostalgie zegt in zijn tweede Philippica tegen Marcus Antonius: “quae in illa villa antea dicebantur, quae cogitabantur, quae litteris mandabantur!” (“Welke gesprekken vonden daar plaats, welke ideeën werden gelanceerd, welke werken daar geschreven!”, *In Marcum Antonium* 2,105). Vervolgens wordt het woord in het Latijn in deze zin gebruikt, altijd verkeerd gespeld als ‘museum’ of ‘musaeum’, ondanks een late puristische

terechtwijzing in de *Appendix Probi* dat het Latijnse woord “mūsium vel mūsivum, nōn mūsēum” zou moeten zijn.

In het Engels wordt het woord vanaf de 17de eeuw (in het Frans vanaf de 18de eeuw) gebruikt voor het kabinet, de bibliotheek van een auteur of een geleerde, maar ook voor een instelling waar voorwerpen van historisch, wetenschappelijk, artistiek of cultureel belang bewaard en tentoongesteld worden: een museum in de hedendaagse zin van het woord.

Bij al deze woorden is de ontleening aan het Grieks evident: het Griekse woord wordt als dusdanig in het Latijn en dan vaak verder in de moderne talen ontleend, met eventueel de nodige aanpassingen aan de fonologie van de ontvangende taal. Op die manier zijn zonder dat we daar veel erg in hebben al heel veel Griekse woorden in de Latijnse – en in onze – woordenschat beland. Maar de Griekse invloed gaat veel verder dan dat, omdat de ontvangende taal vaak het Griekse woord gealqueerd heeft met bestanddelen van de eigen taal.

Latijnse leenvertalingen ('calques') uit het Grieks

‘Calque’ is de technische linguïstische term voor de leenvertaling: het proces waarbij gelede, d.w.z. morfologisch complexe, vreemde woorden worden omgezet in voorheen onbestaande combinaties van de overeenkomstige inheemse elementen. Het gaat dus om de creatie van nieuwe woorden als letterlijke vertaling van vreemde woorden. Deze neologismen zien eruit als gewone inheemse woorden, maar ze bestonden niet voordat ze als vertaling tot stand kwamen.

Een semantische ‘calque’ is nog moeilijker te onderscheiden maar al even belangrijk voor de ontwikkeling van een taal: het gaat hier om leenbetekenissen, semantische neologismen, wat wil zeggen dat een bestaand woord, dat qua betekenis overeenkomt met de – eerder concrete – kern van de betekenis van een vreemd woord, ook de abstractere betekenissen van dat vreemde woord zal krijgen.

Zoals we net zagen wemelt het Latijn al heel vroeg van rechtstreekse Griekse ontleeningen voor dagelijkse, concrete termen. Maar Rome staat vanaf de 3de eeuw v.C. ook intellectueel in permanent contact met de cultureel veel verder gevorderde Griekse wereld. De Romeinse elite wordt ontvankelijk voor de hellenistische kosmopolitische cultuur van wetenschap en kunst. In deze klasse doorspekt men in intieme kring zijn taal graag met Grieks, maar belet schroom om dat ook in het openbaar te doen: daar moet de mythe van de Romeinse superioriteit hooggehouden worden. Cicero is enerzijds hét voorbeeld van deze tweespalt: terwijl zijn brieven bol staan van de Griekse woorden, zijn zijn redevoeringen vrij van Grieks. Maar hoe doe je dat als de woordenschat van het Latijn op dat abstracte gebied zo beperkt is? De Romeinse auteurs zijn zich maar al te bewust van de armoede van hun taal. In Cicero’s woorden:

“Graeci illi, quorum copiosior est lingua quam nostra” (“de Grieken, wier taal zoveel rijker is dan de onze”, *Tusc.* 2,15,35), terwijl Lucretius (c. 99-c. 55 v.C.) de “patrii sermonis egestas” (“armoede van de taal van onze vaders”, 1,832; 3,260) betreurt. Een eeuw later is de diagnose van Quintilianus nog steeds dezelfde: “paupertate sermonis laboramus” (“we gaan gebukt onder de armoede van onze taal”, *Inst. Or.* 8,3,33).

Zo komt het dat Cicero, anderzijds, ook degene is die, samen met tijdgenoten als Lucretius en Varro, het einde van deze tweespalt inluidt, precies door de vele semantische ‘calques’ die hij voorstelt, en waarvan een aantal later ook gemeengoed zijn geworden. Cicero heeft sleutelbegrippen van die Griekse universele filosofie in het Latijn omgezet, en ligt zo, meer dan welk individu ook, aan de basis van onze West-Europese woordenschat.

Zo heeft de Griekse filosofie het begrip συν-εἰδησις ‘syneidēsis’ gecreëerd, letterlijk “mede-weten”, met de betekenis van zowel “geweten” als “bewustzijn”. Cicero heeft het gecalqueerd als ‘con-scientia’, een woord dat in het Frans en dan weer in het Engels ontleend als ‘conscience’ in beide talen nog steeds die beide betekenissen heeft. Notker, die zo belangrijk is geweest voor de vorming van de Duitse (en, bij uitbreiding, ook onze woordenschat) heeft, omstreeks 1000, ‘conscientia’ in zijn Oudhoogduits gecalqueerd als ‘gi-wizzani’. In de 16de eeuw is dit woord verder in het Nederlands gecalqueerd als ‘ge-weten’. Het Duits onderscheidt dit concept echter verder van ‘bewustzijn’, met een nieuwe leenvertaling, het substantief ‘Be-wust’, dat al in de 15de eeuw geattesteerd is, en in de 18de eeuw vervangen wordt door ‘Bewusstsein’. In het Nederlands is het uit het Duits gecalqueerde ‘bewustzijn’ voor het eerst geattesteerd in 1846.

Cicero is verder ook verantwoordelijk voor de zo succesrijke neologismen ‘quantitas’ en ‘qualitas’, waarmee hij de door Plato en Aristoteles in het Grieks gelanceerde termen ποσότης ‘posotēs’ en ποιότης ‘poiotēs’ letterlijk vertaalt. Voor ‘quantitas’ zet het Nederlands de keten van leenvertalingen verder met de ‘calque’ ‘hoeveelheid’, een woord dat aanslaat, terwijl de letterlijke vertaling van ‘qualitas’, nl. ‘hoedanigheid’, enkel (tenzij je Arthur Van Schendel bent) gebruikt wordt in de uitdrukking ‘in zijn hoedanigheid van’. Voor dat begrip gebruiken we liever het zuivere leenwoord ‘kwaliteit’. Cicero creëert ook leenvertalingen als ‘pro-videntia’ voor πρόνοια ‘pronoia’, ‘essentia’ voor οὐσία ‘ousia’, en ‘in-dividuum’ voor het Griekse ἄτομον ‘atomon’ (“ondeelbaar”, “atoom”). Hij laat de gelegenheid liggen om een goed equivalent te vinden voor het Griekse πάθος ‘pathos’, dat wij nu als ‘passie’ vertalen. Hij stelt eerst ‘motus animi’ voor, dan ‘commotio’, ‘perturbatio’. Het is pas Augustinus (354-430 n.C.) die ‘passio’ voorstelt. Quintilianus oppert ‘universalia’ of ‘perpetualia’ als leenvertaling voor het Griekse καθολικά ‘katholika’, de ‘algemene eigenschappen’. ‘Universalia’ gaat een grote toekomst tegemoet in de middeleeuwse wijsbegeerte, en vandaar ook in de moderne taalkunde. We kunnen nog wijzen op het eveneens door Quintilianus gecreëerde woord ‘accentus’, een ‘calque’ van het Griekse προσῳδία ‘prosodia’.

Latijnse semantische ‘calques’ uit het Grieks

De semantische ‘calque’ bestaat erin, zoals gezegd, dat men een bestaand Latijns woord neemt dat dezelfde kernbetekenis als het Griekse woord heeft, en het dan ook gebruikt met de supplementaire, abstractere betekenis die het woord in het Grieks verworven heeft. In het Latijn had je zo het woord ‘natura’, dat oorspronkelijk, net als het overeenkomstige Griekse φύσις ‘physis’, gewoon “geboorte”, “de aard, aanleg die je meekrijgt bij je geboorte” betekende. Maar φύσις had in de Griekse filosofie een enorme betekenisverdieping ondergaan naar “universum”, “geheel van de fysieke dingen”. Het afgeleide adjectief φυσικός ‘physikos’ betekende dus “natuurlijk”, en zo kon Aristoteles al spreken van de φυσική ἐπιστήμη ‘physikē epistēmē’: de wetenschap van de natuur, met de term ‘fysica’ die ons vandaag meer dan ooit over de lippen rolt. Lucretius en Cicero gaan daarom het Latijnse woord ‘natura’ gebruiken met de uitgebreide betekenis die ze ontleen aan het Griekse φύσις, nl. “wereldorde”, “de natuurlijke gang van zaken in het universum”. In het Frans wordt het Latijnse woord ‘natura’ al vroeg in de 12de eeuw aan het Latijn ontleend, met dezelfde betekenissen “aard” (ook in het Nederlands spreken we over iemands ‘tweede natuur’) en “loop der dingen”, “natuurlijke wetmatigheid”. In het Nederlands is sinds het eind van de 18de eeuw de betekenis “vrij, onbebouwd landschap”, “het (schijnbaar) niet door de mens gewijzigde landschap om ons heen” dominant geworden: de band met “groen” is dus heel recent in de evolutie van dit begrip.

Een mooi voorbeeld van een semantische ‘calque’ uit het Grieks is ook het woord ‘persona’. Aristoteles gebruikt het woord πρόσωπον ‘prosopon’ (eigenlijk “gezicht”) met de betekenis van προσωπεῖον ‘prosopeion’, nl. het masker in het theater, en bij uitbreiding de acteur die dat masker draagt, het personage, de persoon. Het Latijnse woord ‘persona’, zelf een leenwoord uit het Etruskische ‘persu’ dat eveneens ‘theatermasker’ betekent, leent deze semantische evolutie van het Grieks en krijgt zo ook de betekenissen “rol”, “personage”, “persoon”. Het Frans ontleent dit woord reeds c. 1180 aan het Latijn, in de vorm ‘personne’, en vanuit het Frans drong het de andere Europese talen binnen.

En dan hebben we het nog niet gehad over het christendom, een godsdienst waarvan de fundamentele tekst, het Nieuw Testament, in het Grieks gesteld is, en die vanuit de oostelijke, Griekse helft van de Middellandse Zee, in het Grieks, over geheel het Romeinse rijk verbreed is. De christelijke liturgie gebeurde dan ook tot minstens de helft van de 3de eeuw ook in Rome in het Grieks. Zo komt het dat de hele christelijke terminologie bestond uit ofwel echte leenwoorden uit het Grieks, zoals ἐκκλησία ‘ekklēsia’, oorspronkelijk de volksvergadering, zoals in Athene, maar bij de christenen de vergadering van het christelijke volk, de ‘Kerk’ (het Franse ‘église’); πρεσβύτερος ‘presbyteros’ (“oudere”, vandaar “priester”); ἐπίσκοπος ‘episkopos’ (“toezichter”,

vandaar “bisschop”); διάκονος ‘diakonos’ (“(tempel)dienaar”, vandaar “diaken”); βάπτισμα ‘baptisma’ (“onderdompeling”, “doopsel”, cf. Frans ‘baptême’); ἄγγελος ‘angelos’ (“boodschapper”, vandaar “engel”), enz., ofwel Latijnse leenvertalingen. Daarbij kan het gaan om nieuwe woorden, neologismen die het Griekse origineel calqueren, zoals ‘incarnatio’ (ἐνσάρκωσις ‘ensarkosis’) of ‘salvator’ (σωτήρ ‘sotēr’), enerzijds, of anderzijds om semantische calques, dus bestaande woorden die naast hun traditionele betekenis ook de christelijke inhoud van hun Griekse pendanten overnemen, zoals ‘caritas’, de christelijke – in tegenstelling tot de erotische – “liefde”, weergave van ἀγάπη ‘agapē’, ‘gratia’, de christelijke “genade”, weergave van χάρις ‘charis’, ‘fides’, weergave van πίστις ‘pistis’, eigenlijk “trouw”, en vandaar het “geloof”, ‘testamentum’, dat de secundaire christelijke inhoud van διαθήκη ‘diathēkē’ overneemt, of ‘gentilis’, eigenlijk “wat in verband staat met de (vreemde) volkeren”, vertaling van ἔθνικός ‘ethnikos’, dat in Bijbelse context naar niet-Joodse volkeren verwijst.

Aan deze enkele voorbeelden kunnen er nog heel veel toegevoegd worden. Het onderwerp van de Griekse leenwoorden in het Latijn en dan verder in de Europese talen is onuitputtelijk, wat ook verklaart dat het onderwerp nooit uitputtend behandeld is.

De omgekeerde beweging: West-Europese invloed op de Griekse woordenschat

Laten we tot slot nog even de derde fase bekijken, waarin Grieks en de West-Europese talen weer dichterbij elkaar komen, maar nu door een omgekeerde beweging, nl. doordat de Grieken woorden uit West-Europa ontlenen. Ook dat kan weer op de verschillende manieren die we al behandeld hebben, nl. door rechtstreekse ontleningen, door ‘calques’ (leenvertalingen), of door semantische ‘calques’.

Griekse ontleningen uit Latijn en de West-Europese talen

Sedert de periode van de Romeinse overheersing ontleent het Grieks, omgekeerd, termen voor typisch Romeinse noties uit het Latijn, zoals de namen van de Romeinse maanden. Ἰανουάριος ‘Ianouarios’, Φεβρουάριος ‘Febrouarios’, Μάρτιος ‘Martios’ enz. worden gebruikt door Griekse auteurs vanaf de Romeinse overheersing, en verdringen de verschillende altijd lokaal gebleven Griekse namensets. Ook in de Byzantijnse periode blijft het Grieks ontlenen aan het Latijn. Zo komt de Griekse naam κάστρο ‘kastro’ voor een burcht evident van het Latijnse ‘castrum’.

Ook wanneer het Latijn plaats ruimt voor de moderne West-Europese talen

blijven de ontleningen doorgaan. Daarbij gaat het lange tijd vooral om ontleningen uit Italiaans en, in de 18de en de 19de eeuw, vooral uit het Frans, maar na de Tweede Wereldoorlog is hoofdzakelijk het Engels de bron. We hoeven niet lang stil te staan bij evidente ontleningen als σεσσουάρ ‘sessouar’ (“haardroger”), uit het Franse ‘séchoir’, of het veelbereide woord σαμπουάν ‘sampoan’. Het gaat hier om een oorspronkelijk Hindhi woord ‘champō’, eigenlijk een imperatief: “masseer!” In het Engels ontleend (c. 1762) betekent het oorspronkelijk “massage”, maar vanaf de jaren 1830 “shampoo”: het product waarmee je je haar wast. Het Frans ontleent dit Engelse woord als ‘shampooing’, waarna het – met zijn Franse uitspraak – in het Grieks ontleend wordt als σαμπουάν. We zien de laatste decennia natuurlijk ook veel Engelse woorden van Latijnse herkomst als κομπιούτερ ‘kompiouter’, of zuiver Engelse woorden als σερφάρω ‘serfaro’ (“surfen”) opduiken in het Nieuwgrieks.

Een heel speciaal geval van deze sectie vormen woorden die in West-Europa met Griekse bestanddelen gecreëerd zijn en vervolgens in het Grieks ontleend worden. Zo schiep de Brusselse arts en scheikundige Jan Van Helmond (1579-1644) in zijn in 1648 postuum verschenen *Ortus Medicinae* het woord ‘gas’, naar eigen zeggen als aanpassing van het Griekse woord χάος ‘chaos’: “Halitum illud ‘gas’ vocavi, non longe a ‘chao’ veterum” (“deze damp heb ik ‘gas’ genoemd, niet ver van het woord ‘chaos’ van de Ouden”). Het woord werd in het Nieuwgrieks ontleend aan het Frans, waar het sinds 1787 in gebruik was als algemene term voor elke gasvormige substantie, als γκάζι ‘gazi’, zonder besef van de Griekse herkomst.

Dat was anders met het woord ‘helikopter’. De Fransman Gustave de Ponton d’Amécourt, die Sanskrit, Grieks en Latijn, numismatiek en archeologie gestudeerd had, en lid was van de *Société d’encouragement de la locomotion aérienne au moyen du plus lourd que l’air* creëerde, in een in het Engels gestelde aanvraag voor een Brits patent in 1861, de term ‘hélicoptère’, met de bestanddelen ἑλιξ, genitief ἑλικος ‘helix, helikos’ (“kronkeling, spiraal”), en πτερόν ‘pteron’ (“vleugel”): “The required ascensional motion is given to my aerostatical apparatus (which I intend denominating ‘aéronef’ or ‘helicoptère’) by means of two or more superposed horizontal helixes combined together”. Het Grieks ontleende de term ἑλικόπτερον ‘elikoapteron’ al een eerste keer in 1888, zonder verdere aanpassingen, omdat hier, in tegenstelling tot het Franse woord ‘gaz’, de Griekse herkomst wel nog evident was. Tot omstreeks 1925 bestond de helikopter vooral als speelgoed. De doorbraak als effectief transportmiddel kwam pas in 1941 in de Verenigde Staten, en in het Nederlandse taalgebied schijnt de helikopter (voorwerp en term) pas echt bekend te zijn geraakt door de massale inzet van Britse, Amerikaanse en Canadese militaire helikopters bij de overstromingsramp in Zeeland in 1953.

Griekse leenvertalingen uit Latijn en de West-Europese talen

Leenvertalingen of ‘calques’ verbergen hun vreemde herkomst veel beter dan leenwoorden, voor zover die natuurlijk niet zelf met Griekse elementen zijn gevormd. Een voorbeeld van zo’n leenvertaling komt uit de juridische Latijnse terminologie. Het woord *προνόμιον* betekent in het Oudgrieks “een lied dat gezongen wordt voor de νόμος ‘nomos’”, waarbij νόμος de heel specifieke betekenis “melodie voor de lier, als begeleiding bij epische teksten” heeft. Maar in de betekenis die het woord vandaag heeft, nl. “privilege”, duikt het voor het eerst op in een papyrus van de 6de eeuw, als evidente leenvertaling van het Latijnse ‘privilegium’, dat reeds door Cicero gebruikt wordt in de betekenis van “wet die slechts één persoon betreft”: “in privos homines leges ferre noluerunt, id est enim privilegium” (*Leges*, 3,44). Men zou dit in het Nederlands kunnen vertalen als “iemand een wet op het lijf schrijven”. De term komt eveneens voor in de wetgeving van keizer Iustinianus. Het Nederlands calqueert het Latijnse woord op precies dezelfde manier als het Grieks, nl. als “voorrecht”.

De leenvertaling als manier om neologismen te creëren door vreemde woorden om te zetten in woorden die er inheems uitzien is ook vandaag nog springlevend. Zo zijn er woorden die eruitzien alsof ze in de school van Aristoteles tot stand zijn gekomen, maar die in feite pas van na de Tweede Wereldoorlog dateren. De Zwitserse psychiater Carl Jung (1875-1961) vormde in 1920 met Latijnse componenten de Duitse technische psychologische termen ‘Introversion’ en ‘Extraversion’, met de afleidingen ‘introvertiert’ en ‘extravertiert’. De zelfstandige naamwoorden werden in het Frans voor het eerst gebruikt in 1931, en de afleidingen, ‘introverti’ in 1946 en ‘extraverti’ in 1950. Het Grieks vertaalde vervolgens de Franse woorden met Oudgriekse componenten en creëerde zo de neologismen ἐσωστρέφεια ‘esostrefia’ (“introversie”) en ἐξωστρέφεια ‘exostrefia’ (“extraversie”), en de overeenkomstige adjectieven ἐσωστρεφής ‘esostrefis’ (“introvert”) en ἐξωστρεφής ‘exostrefis’ (“extravert”).

Griekse semantische ‘calques’ uit Latijn en de West-Europese talen.

Maar ook op het vlak van de semantische ‘calques’ was de beweging van de westerse talen naar het Grieks vanaf de Nieuwe Tijden erg intens. Het woord ‘intens’ zelf is daar een treffend voorbeeld van. In het Oudgrieks betekent het adjectief ἐντατικός ‘entatikos’ “prikkelend, seksueel stimulerend, vigouereus”; het is een afleiding van het naamwoord ἔντασις ‘entasis’ (“spanning”), zelf afgeleid van het werkwoord ἐντείνω ‘enteino’ (“opspannen”, ook intransitief “zich inspannen”). In het Grieks van vandaag betekent εντατικός iets anders. Het geeft het Franse ‘intense’ weer, dat c. 1265 voor het eerst ontleend is aan het Middeleeuws Latijnse ‘intensus’ (“intens”). ‘Intensus’ is een participium-

vorm van ‘intendo’, samengesteld met dezelfde Indo-Europese elementen en met dezelfde betekenis als het Griekse werkwoord ἐντρέιω. Het Franse adjectief ‘intense’ is pas echt gebruikelijk geworden in de 18de eeuw. Het Nieuwgrieks heeft de componenten van het Latijnse woord ‘intensus’ in het Grieks vertaald, en op die manier een woord heruitgevonden dat in de Oudheid al bestaan had, maar wel met een andere betekenis.

Het Nieuwgriekse woord συμβατικός ‘symvatikos’ (“conventioneel”) heeft een al even complexe betekenisevoluitie gekend. Het Oudgriekse substantief σύμβασις ‘symbasis’ betekent letterlijk “samengaan, samenkomst”, en dan ook, abstract, “het overeenkomen, de overeenkomst”. Zijn letterlijke vertaling levert het Latijnse woord ‘conventio’ op, dat precies zoals zijn Griekse model de abstracte betekenis “overeenkomst, verdrag” kreeg. Het Frans ontleende het Latijnse woord en leidde daarvan, c. 1453, het adjectief ‘conventionnel’ af. De betekenis van dat adjectief specialiseerde zich echter tot “overeenkomstig de sociale wetten, conformistisch, conventioneel”. Nu had het Nieuwgrieks al het woord σύμβαση ‘symvasi’ ontleend aan het Oudgrieks. Het daarvan afgeleide adjectief συμβατικός ‘symvatikos’, dat eveneens aan het Oudgrieks werd ontleend, kreeg echter naast zijn Oudgriekse betekenis “een overeenkomst betreffend, neigend tot overeenkomst”, ook de betekenis van het Franse ‘conventionnel’, nl. “conventioneel, conformistisch”, een betekenis die het geenszins had in het Oudgrieks. Die betekenis van het Nieuwgriekse woord is dus een semantische ‘calque’ van het Franse woord.

Een ander voorbeeld is de huidige betekenis van het werkwoord επιβάλλομαι ‘epivallome’ en het daarvan afgeleide adjectief επιβλητικός ‘epivlitikos’. De letterlijke betekenis van ἐπιβάλλω ‘epiballo’ in het Oudgrieks was “opleggen”. Een van de vele betekenissen die uit deze letterlijke betekenis ontstond was “een belasting, boete opleggen”, reeds in de 5de eeuw v.C., bij auteurs als Herodotos en Thoukydides. De ‘calque’ van dit Griekse werkwoord in het Latijn, ‘impono’, kreeg dezelfde betekenissen. Het middeleeuws Frans ontleende het woord aan het Latijn als ‘imposer’, en ontleende ook de afgeleide woorden ‘impôt’ en ‘imposition’. Maar het woord kreeg in het Frans ook nieuwe betekenissen. Een daarvan, die voor het eerst voorkomt c. 1638, is ‘imposer à quelqu’un’ wat betekent “een grote indruk op iemand maken”, “iemand respect inboezemen”. Deze nieuwe betekenis werd overgenomen in het Nieuwgrieks als een semantische ‘calque’ in het mediale werkwoord επιβάλλομαι. Het Nederlands en het Duits herlatiniseerden het Franse werkwoord ‘imposer’ als ‘imponeren’, ‘imponieren’, met dus dezelfde betekenis als het Nieuwgriekse επιβάλλομαι, maar noch het echte Latijnse werkwoord ‘imponere’ noch het Oudgriekse werkwoord hadden deze betekenis. Deze werkwoorden zijn dus ook weer ontleningen aan het Frans, niet aan het Latijn. Het van het werkwoord afgeleide adjectief επιβλητικός ‘epiblētikos’ bestond eveneens in het Oudgrieks, maar het kon daar enkel betekenen “snel begrijpend, snel om iets op te pakken”. De betekenis die het woord vandaag heeft is

echter “imposant, indrukwekkend”. Dat is ook weer een leenvertaling uit het Frans, waar het adjectief ‘imposant’ voor het eerst voorkomt in 1715, en door Voltaire gepopulariseerd wordt in 1732. Daarna wordt het ook met dezelfde betekenis ontleend in het Engels als ‘imposing’. In het Nederlands wordt het Franse woord ‘imposant’ voor het eerst gebruikt in 1784.

Het Nederlandse woord ‘investeren’, in de financiële betekenis die ons hier interesseert voor het eerst geattesteerd in 1917, gaat net als het Franse woord ‘investir’, dat in diezelfde betekenis eerst geattesteerd is in 1922, terug op het Engelse ‘to invest’, eerste attestatie in 1613, dat zelf weer teruggaat op het Italiaanse woord ‘investire’, dat tenminste sedert 1333 maar waarschijnlijk al in de 13de eeuw gebruikt werd met de betekenis “geld gebruiken om winst te genereren”, “investeren”. Het Italiaanse woord is qua vorm identiek aan het Latijnse woord ‘investire’, een samenstelling van ‘vestire’ “aankleden”, dat we ook terugvinden in de geërfde Franse woorden ‘vêtement’ en ‘vêtir’ en in ons woord ‘vest’. In Middeleeuws Latijn werd ‘investire’ ook gebruikt met de figuurlijke betekenis “iemand met een leen of een waardigheid bekleden”, of, m.a.w., “investituur verlenen”. Maar de Italiaanse bankiers gebruikten het woord in de Middeleeuwen al met de financiële betekenis, waarschijnlijk via de metafoor “zijn kapitaal een nieuwe kleding, vorm, geven”. Nu beantwoordt het Oudgriekse werkwoord ἐνδύω ‘endyo’ (dat nog voortleeft in het moderne ὑδύνω ‘dyno’) volledig aan het Latijnse werkwoord ‘investire’ in zijn letterlijke betekenis “aankleden”. Daarnaast kent het Oudgrieks ook ἐπεινδύω ‘ependyo’ (“over iets anders aantrekken”). In het Nieuwgrieks heeft dit samengestelde werkwoord naast de concrete betekenis “bekleden” (bv. muren), de financiële betekenis uit het Engels overgenomen; het is nu dus het gewone werkwoord voor “beleggen”, “investeren”: een evidente leenvertaling.

Dat is ook het geval met het woord ἄτομον ‘atomon’, dat in de Griekse natuurfilosofie gecreëerd is als term voor het ondeelbare element, het atoom. We hebben al gezien dat Cicero het Latijnse woord ‘indivuum’ creëerde als ‘calque’ daarvan. In het Frans is dit woord c. 1377 ontleend als ‘individu’, met de betekenis van “individuele vertegenwoordiger van een soort”. Rousseau gebruikt het in 1755 met de moderne betekenis “individuele persoon”. Het Grieks heeft vanaf c. 1804 die nieuwe, Franse betekenis gecalqueerd via het oude Griekse woord ἄτομον, dat ook de bron is van al deze ontwikkelingen, maar nu in het Nieuwgrieks naast “atoom” dus ook “persoon” betekent. In het Grieks van vandaag klinkt de vraag ‘met hoeveel atomen komen jullie’, die bij Demokritos op niets dan onbegrip zou gestoten zijn, dus heel normaal! De pejoratieve bijklank van het woord ‘individu’ in Frans en Nederlands, die tenminste teruggaat tot 1791, wanneer Robespierre de koning ‘l’individu royal’ noemt, is in het Grieks dan weer onbekend.

Conclusie

Zo is, door die gemeenschappelijke afkomst enerzijds, en door al die wisselwerking anderzijds, waarbij de ontlening van het Grieks naar het Latijn of omgekeerd van het Latijn en de West-Europese talen naar het Grieks verlopen is, een gemeenschappelijke Europese woordenschat ontstaan. Het volstaat vaak om de bestanddelen van een Grieks woord in het Latijn om te zetten, om onmiddellijk de betekenis te vatten, omdat wij ofwel dat Latijnse woord zelf gebruiken, ofwel het hebben omgezet in een nieuwe samenstelling met Nederlandse componenten. Dat verklaart meteen ook waarom het leren van een andere Europese taal, en in het bijzonder het Grieks, zo gemakkelijk is!

Bibliografie

- Een greep uit de boeken en artikels die me op weg gezet hebben:
- Adrados, F.R. 2005. *A History of the Greek Language. From its origins to the present*. Leiden – Boston: Brill.
- Allen, W.S. 1978. *Vox latina. The pronunciation of classical Latin*. Cambridge: University Press.
- Babiniotis, G. 2002. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας, με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων. Β' έκδοση*. Athene: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Benveniste, E. 1969. *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Paris: Les éditions de minuit.
- Buck, C.D. 1949. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of ideas, with the Co-operation of Colleagues and Assistants*. Chicago: University Press.
- Burke, P. 2004. *Language and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge: University Press.
- Bynon, Th. 1977. *Historical Linguistics*. Cambridge: University Press.
- Chantraine, P. 1999. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*. Paris: Klincksieck.
- Clackson, J. 2011. “Classical Latin”, in: J. Clackson (ed.), *A Companion to the Latin Language*. Malden – Oxford: Wiley-Blackwell, 236-256.
- Clackson, J. 2015. *Language and Society in the Greek and Roman Worlds*. Cambridge: University Press.
- Clackson, J. & G. Horrocks 2007. *The Blackwell History of the Latin Language*. Malden – Oxford: Wiley-Blackwell.
- Crystal, D. 2004. *The Stories of English*. Woodstock – New York: The Overlook Press.
- De Grauwe, L. 1979-1982. *De Wachtendonckse psalmen en glossen. Een*

- lexikologisch-woordgeografische studie met proeve van kritische leestekst en glossaria*. Gent: Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde.
- De Vries, J. 1987. *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Leiden: Brill.
- Dworkin, S.N. 2012. *A History of the Spanish Lexicon. A Linguistic Perspective*. Oxford: University Press.
- Ernout, A. & A. Meillet 1959-1960. *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. Quatrième édition revue et corrigée*. Paris: Klincksieck.
- Frisk, H. 1960-1970. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.
- Horrocks, G. 2010. *Greek. A History of the Language and its Speakers. Second revised edition*. Malden – Oxford: Wiley-Blackwell.
- Klein, E. 1966. *Klein's Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Amsterdam – London – New York: Elsevier.
- Koumanoudis, S. 1900. *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν, ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*. Athene: Σακελλαρίου.
- Marouzeau, J. 1949. *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*. Paris: Klincksieck.
- Meillet, A. 1920. *Aperçu d'une histoire de la langue grecque. Deuxième édition revue et corrigée*. Paris: Hachette.
- Meillet, A. 1931. *Esquisse d'une histoire de la langue latine. Deuxième édition révisée et augmentée*. Paris: Hachette.
- Mullen, A. 2011. "Latin and Other Languages: Societal and Individual Bilingualism", in: J. Clackson (ed.), *A Companion to the Latin Language*. Malden – Oxford: Wiley-Blackwell, 527-548.
- Murray, J., W. Minor et multi alii. 1884-2022. *Oxford English Dictionary*. Oxford: University Press.
- Palmer, L.R. 1954. *The Latin Language*. London: Faber & Faber.
- Palmer, L.R. 1980. *The Greek Language*. London: Faber & Faber.
- Philippa, M., F. Debrabandere & A. Quack. 2003-2009. *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam: University Press.
- Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: A. Francke AG Verlag.
- Powell, B. 1991. *Homer and the origin of the Greek alphabet*. Cambridge: University Press.
- Powell, B. 1997. "Homer and Writing", in: I. Morris & B. Powell (eds), *A New Companion to Homer*. Leiden – New York – Köln: Brill, 3-32.
- Psycharis, I. 1971. *Τὸ Ταχίδι μου (1888)*. Athene: Ἐρμῆς.
- Rey, A., M. Tomi, T. Hordé & Ch. Tanet 2016. *Dictionnaire historique de la langue française sous la direction d'Alain Rey. Nouvelle édition augmentée par Alain Rey*. Paris: Perrin.
- Rey, A., F. Duval & G. Siouffi 2011. *Mille ans de langue française, histoire*

- d'une passion. 1. Des origines au français moderne. Nouvelle édition revue et augmentée.* Paris: Perrin.
- Rochette, B. 2010. "Greek and Latin bilingualism", in: E.J. Bakker (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*. Malden – Oxford: Wiley-Blackwell, 281-293.
- Rochette, B. 2011. "Language Policies in the Roman Republic and Empire", in: J. Clackson (ed.) *A Companion to the Latin Language*. Malden – Oxford: Wiley-Blackwell, 549-563.
- von Wartburg, W. 1958. *Evolution et structure de la langue française*. Bern: A. Francke AG Verlag.
- von Wartburg, W. 2002. *Französisches etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. Basel: Zbinden.
- Walde, A. 1938-1954. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Dritte neubearbeitete Auflage von J.B. Hofmann*. Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.